
СТАТИИ

---

150 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА НИКОЛА МУШАНОВ

Евгени Йочев*

През 2022 г. се навършват 150 години от рождението на големия български демократ, партиен, политически и държавен деец Никола Стойчев Мушанов, роден на 2 април 1872 г. в Дряново и починал на 10 май 1951 г. в София.

Той е от генерацията български политици, които навлизат в политическия живот и в управлението на страната след 20-те години на XX век.

Никола Мушанов завършва юридическо образование в университета в Екс ан Прованс (Франция) през 1893 г. Солидната правна подготовка му позволява бързо да се утвърди като един от водещите и авторитетни адвокати в страната. Започва адвокатската си практика в Русе, където упражнява професията над 10 години – от 1897 до 1908 г. През 1903 и 1904 г. е член на Управителния съвет на Българската търговска банка в града. От 1908 г. е адвокат в София до лишаването му от граждански и политически права. Както и други свои колеги, той слага начало на професионалната си кариера първоначално като съдия и прокурор – в Окръжния съд в Стара Загора (1893–1896), за кратко е член на Русенския окръжен съд, а през 1897 г. е назначен не задълго като съдия във Варненския окръжен съд и за прокурор при същия.

Никола Мушанов е един от 11-те адвокати, станали министър-председатели на България. Животът му изцяло е посветен на адвокатската професия, на политиката и публицистиката.

---

* Доцент, доктор на историческите науки.

Партийната и политическата му работа е свързана с дейността и участието в управлението на Демократическата партия (ДП), в която влиза през 1897 г. на 25-годишна възраст. Три години по-късно вече е председател на партийното бюро в Русе. Нареща се редом до лидерите на партията Петко Каравелов и Александър Малинов. Те са хората, които забелязват и оценяват неговите качества на организатор, дълбоката му убеденост в идеите и ценностите на ДП и отдадеността му на партийното дело.

Делегат е на III събор на Демократическата партия (декември 1903 г.) и участва в изработването на партийната програма. В нея за първи път се прави оценка на състоянието на правосъдието в страната, което се определя като „и скъпо, и бавно, и недостъпно, а понякога, което е още по-скръбно, и далеч нелицеприятно“. Набелязват се и основните цели и задачи на партията за неговото подобряване: 1) осигуряване на материално положение на съдиите, което да отговаря на „важността на делото... да бъдат служители на правдата и изпълнители на закона“; 2) „обезпечаване на тяхната съдийска независимост“ чрез въвеждане на института на несменяемост. ДП изразява твърдата си убеденост, че този принцип „би намалил до *minimum*, ако не свършено парализирал развращаващото вмешателство на администрацията и силните на деня в дейността на магистратурата“. Програмните постановки свидетелстват за преодоления скептицизъм и негативизъм по отношение на необходимостта от въвеждането на несменяемостта на съдиите и нейното значение за цялостното развитие на правораздаването. Никола Мушанов е избран за член на Висшия партиен съвет и на Централното бюро като съветник. Участието в ръководните органи на партията му отваря вратата към голямата политика. Човекът, който го повежда по този дълъг и труден път, е Александър Малинов. Оттук нататък те са винаги заедно, един до друг. Съвместната работа, взаимното доверие и уважение ги сближават и в чисто човешки план.

От 1920 до 1938 г. Н. Мушанов е подпредседател на партията, а след смъртта на Ал. Малинов (10 март 1938 г.) оглавява ДП до фактическото преустановяване на нейното съществуване в края на 40-те години. С болка пише в спомените си, че „без да е унищожена със закон“, партията „практически е несъществува-

ща... умряла... Но защо да я унищожават, когато тя не живее! Умрялото няма нужда от унищожаване – то си е унищожено“.

Никола Мушанов е сред водещите парламентаристи на Демократическата партия. В продължение на близо 40 години участва в работата на 11 народни събрания. Със своя език и аргументи речите му винаги привличат вниманието на залата. Впечатляваща е неговата парламентарна дейност като водач на буржоазната нефашистка опозиция и преди всичко на нейната консервативна и дясна част. За първи път е избран за депутат в XII ОНС (22 април 1902 – 21 август 1903 г.) от Дряновската избирателна околия. В XIV ОНС (15 юни 1908 – 15 февруари 1911 г.) е народен представител от I Търновска избирателна околия. Това са изборите, които Демократическата партия печели убедително и поема управлението на страната. В правителството на Ал. Малинов (16 януари 1908 – 5 септември 1910 г.) Никола Мушанов е министър на народното просвещение. Като такъв той успява да разреши два належащи и важни въпроса, въпреки че дотогава не се е занимавал със сложната и обемиста образователна материя – възстановява статута на университета и преподавателския състав отпреди затварянето му през 1907 г. и организира разработването на нов Закон за народното просвещение, влязъл в сила от 5 март 1909 г. и известен като „Мушановия закон“. Чрез закона се осъществява дълбока реформа в образователната система и в културната сфера, тъй като той урежда „наредбата, управлението, и надзорът“ не само на всички учебно-възпитателни заведения, но и на културните учреждения. За първи път се разрешава избирането на жени в училищните настоятелства. Изменян и допълван многократно, законът има дълъг живот – отменен е след 40 години. По признанието на Н. Мушанов той е „едно от големите дела“ на правителството на ДП, доколкото е „пропит от демократически дух“ и дава достъп до образование на всички слоеве на обществото. С основателна гордост Н. Мушанов посочва, че законът е „един от най-напредничавите в Европа“, което е отбелязано и на учителския конгрес в Париж през 1910 година.

Името на министър Н. Мушанов е свързано и с откриването на Народната опера в София (1910), която започва да изнася своите спектакли на сцената на Народния театър и получава соб-

ствен бюджет. Усилията му са възнаградени и той получава името „баща на операта“.

От 5 септември 1910 г. до 16 март 1911 г. Н. Мушанов заема поста министър на вътрешните работи във второто правителство на Ал. Малинов. Като такъв той продължава процеса на усъвършенстване на пропорционалната избирателна система за градски и окръжни съвети и ограниченото ѝ въвеждане в изборите за народни представители в Търновски и Пловдивски окръг при запазване на мажоритарния принцип като основен.

Никола Мушанов е включен в българската делегация, която посещава Париж, въпреки признанието му, че цар Фердинанд не гледа на него „с добро око“. В спомените си Н. Мушанов специално отбелязва уважението, с което монархът е бил посрещнат както от официалните държавни лица, така и от представителите на науката и изкуството. Едновременно с това не пропуска да посочи и стремежа на цар Фердинанд да създаде „убеждение в чужденците, че той е родоначалник на всички културни и просветни постижения в страната“, макар че, по думите му, „не е вземал никакво участие в тях“. Н. Мушанов е изненадан от факта, че чужденците „се уловили на въдицата му“ и го смятат „за културтрегер в България“.

Никола Мушанов е тясно свързан с подготовката и провъзгласяването на независимостта на България и с въздигането ѝ в царство. Той определя този акт като „едно от историческите събития“, дело на кабинета „Малинов“. Дава висока оценка на „демократичното управление“ на правителството, като се аргументира със следните факти: „Всички свободи на гражданите гарантирани не на книга, но на дело... навред кипеше стопански подем... Нито стопанска, нито финансова криза... Правосъдието – на своята висота; законност и правда цареше навред...“.

Никола Мушанов посреща с радост и надежда за ново начало победите на българската армия през Балканската война. Преживява тежко последвалите две национални катастрофи. Както сам пише: „Мене се падна лошата съдба да бъда свидетел на заграбването на двете цветущи български провинции (Добруджа и Одринска Тракия – б. а.), резултат от една противобългарска политика, водена от правителството на либералите, срещу

която политика бях винаги аз и Демократическата партия“. Обявява се твърдо за присъединяване на България към Съглашението.

От 1911 до 1919 г. Н. Мушанов е депутат в три последователни народни събрания. В XV ОНС (15 октомври 1911 – 23 юли 1913 г.) е избран от Търновския избирателен окръг по пропорционалната система, в XVI ОНС (19–31 декември 1913 г.) получава мандат от Софийски окръг, а в XVII ОНС (20 март 1914 – 15 април 1919 г.) е представител на Търново, след като отказва избора в Русе.

През същия период Н. Мушанов е министър в още три правителства, и то в едни от най-драматичните и тежки години за страната. В коалиционното правителство на Демократическата и Радикалдемократическата партия, ръководено от Ал. Малинов (21 юни – 17 октомври 1918 г.), е министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството. Назначен е за министър на железниците, пощите и телеграфите в следващия кабинет на Ал. Малинов (17 октомври – 28 ноември 1918 г.), а в петпартийното коалиционно правителство, оглавявано от Теодор Теодоров (28 ноември 1918 – 7 май 1919 г.), отново е министър на вътрешните работи и народното здраве. Времето е твърде кратко за предприемането на законодателни действия. Както сам Н. Мушанов пояснява, „събитията бяха тъй важни и опасни, че изискваше се повече политика и управление, отколкото законодателство“. Все пак като министър на железниците той назначава комисия, която да разработи закон за уредбата и дейността на министерството. Правителството успява да подпише примирието със Съглашението и потушава Войнишкото въстание.

След 1919 г. повече от 10 години ДП е в опозиция. През това време Н. Мушанов се отдава изцяло на осъществяването на основната задача – организационното укрепване на партията и възстановяването на нейното влияние сред избирателите. Въпреки неуспехите на демократите той е избран за депутат в XVIII ОНС (2 октомври 1919 – 20 февруари 1920 г.) и в XIX ОНС (15 април 1920 – 11 март 1923 г.) от Търново, като отказва мандата от Русенската колегия.

По време на управлението на БЗНС се обявява открито срещу управлението на Ал. Стамболийски. Централното ръковод-

ство, част от което е и Н. Мушанов, отчита незадоволителните резултати от изборите и сменя политиката на независимо и самостоятелно явяване на партията на парламентарните избори с тактиката на сътрудничество и единодействие с другите буржоазни партии с цел сваляне на правителството на БЗНС. Като човек с богат организационен и политически опит, известен със своята тактичност и умение да разговаря както с привържениците, така и с опонентите си, Н. Мушанов води преговорите с Обединената народно-прогресивна партия и с Радикалдемократическата партия, които завършват със създаването на Конституционния блок (6 юли 1922 г.). Той е и сред организаторите на планирания за 17 септември 1922 г. събор на новата политическа формация. След насилственото предотвратяване на събора заедно с другите лидери на партиите от блока (народняците Т. Теодоров, М. Маджаров, Д. Яблански и Ив. Плачков; прогресистите д-р Ст. Данев и П. Абрашев; радикалите Ст. Костурков и Й. Фаденхехт) е арестуван със своите съпартийци Ал. Малинов, Ан. Ляпчев и Г. Данаилов и от софийския арест е прехвърлен в Шуменския затвор. Там пише защитната си реч пред особения държавен (народен) съд, създаден въз основа на резултата от проведеното допитване до народа за виновността на министрите от кабинетите на Иван Ив. Гешев (от 16 март 1911 г. до 1 юни 1913 г.), д-р Стоян Данев (от 1 юни 1913 г. до 4 юли 1913 г.) и Александър Малинов (от 21 юни до 18 октомври 1918 г.) за обявените и водени войни и за последвалите ги катастрофи през 1911–1913 и 1918 г. Изтърпява присъдата си в една стая с Ал. Малинов и Г. Данаилов. След преврата от 9 юни 1923 г. процесът е прекратен и на 28 юни Н. Мушанов излиза от затвора.

Веднага се включва активно в политическите и партийните преобразования, които предприема правителството на проф. Ал. Цанков. След разформироването на Конституционния блок (19 юли) Демократическата и Радикалдемократическата партия създават обединението Съюз на демокрацията (2 август). На 10 август Народният сговор и Съюзът на демокрацията се обединяват в „единна партия“ под името Демократически сговор. Начинът на формиране на сговора, усилията на правителството да го оглави и да обезличи политическите партии противоречат на вижда-

нията на ДП за функционирането и развитието на партийнополитическата система в страната. В този труден момент Н. Мушанов подкрепя безрезервно Ал. Малинов, който обявява излизането на партията от сговора, възстановяването на нейната самостоятелност и на стария партиен орган в „Знаме“. Проведената през април 1924 г. национална конференция потвърждава правилността на това драматично действие. Ролята на Н. Мушанов като организатор на този процес е безспорна и призната от неговите колеги.

Никола Мушанов е депутат в XXI ОНС (9 декември 1923 – 15 април 1927 г.), избран от Търновски окръг. В XXII ОНС (19 юни 1927 – 18 април 1931 г.) е народен представител от Русенската селска колегия.

Той работи всеотдайно, упорито и последователно за създаването на коалицията Народен блок, в която влизат ДП, БЗНС „Врабча 1“, Радикалната партия на Стоян Костурков, Национал-либералната партия, водена от Георги Петров, и БЗНС „Стара Загора“. Коалицията печели изборите за XXIII ОНС (20 юли 1931 – 19 май 1934 г.). Никола Мушанов е депутат отново от Русенската селска колегия.

За шести път е министър, и то пак на вътрешните работи и народното здраве, в правителството на Народния блок, ръководено от Ал. Малинов (29 юни – 12 октомври 1931 г.). Признава, че се сблъсква с големи трудности при разпределението на административните и полицейските служби. Решава проблема, като дава по един окръжен управител на радикалите и национал-либералите и двама на земеделците, както и 18 полицейски началници общо на трите партии от всичко 82-ма полицейски началници.

След оставката на Ал. Малинов и избирането му за председател на Народното събрание Н. Мушанов оглавява правителството на Народния блок (12 октомври 1931 – 7 септември 1932 г.), като едновременно с това е и министър на външните работи и изповеданията. Трудните взаимоотношения в коалицията го принуждават да формира нов кабинет (7 септември – 31 декември 1932 г.), в който също е министър на външните работи и изповеданията. Той е начело и на последното правителство на блока (31 декември 1932 – 19 май 1934 г.). В него освен министър

на външните работи и изповеданията е и управляващ Министерството на правосъдието (31 декември 1932 – 18 януари 1933 г.) и Министерството на железниците, пощите и телеграфите (5–19 май 1934 г.).

Вътрешните борби в Народния блок, многобройните и сложни стопански, финансови и политически проблеми дават отговор на въпроса защо е „дело трудно“ да бъдеш министър на вътрешните работи в един коалиционен кабинет. Самият Н. Мушанов откровено признава: „често пъти, като хвърлям поглед назад, се чудя как съм могъл да държа управлението в продължение на почти три години!“. Дейността на ръководените от него правителства е насочена изцяло към ограничаване на последиците от икономическата криза, към стабилизиране на финансите и създаване на условия за възстановяване на производството. Като министър на външните работи Н. Мушанов отчита реално ограничените средства и възможности на страната да прави „голяма политика“. Отхвърля поканите и призивите за присъединяване на България към Балканския съюз. По време на посещенията си в Белград и Букурещ отстоява позицията за несправедливия характер на Ньойския мирен договор и за евентуалната му ревизия в съответствие с чл. 19 от Пакта за Обществото на народите, който допуска подобна възможност при възникване на опасност от нов военен конфликт.

Превратът от 19 май 1934 г. слага край на министерската биография на Н. Мушанов. Обобщено, тя изглежда така: 3 пъти министър-председател, 6 пъти министър, от които 3 пъти министър на вътрешните работи. Като министър-председател 3 пъти е министър на външните работи и изповеданията и два пъти – управляващ министерства. Първият министър без портфейл.

Демократ по убеждение, последователен парламентарист, Н. Мушанов определя еднозначно преврата от 19 май 1934 г. като насаждане на диктатура, която, по думите му, продължава и в следващите години, „видоизменявана в няколко форми“. Без никакво съмнение заявява, че с преврата „бе нанесен тежък удар“ на демокрацията. След забраната на дейността на политическите партии се отдава изцяло на адвокатска и журналистическа работа.

Той е от политиките, които не се възгордяват и опияняват от властта. Сам казва: „никога гордост не ме обзе“. Ръководи се от разбирането, че „не високите служби издигат човека, а човекът дава значение и блясък на службата, която изпълнява“. Не отрича използването в политиката на интригата, лъжата, жестокостта, но като политик и държавник изповядва, че „искреността, прямотата, откровеността, лоялността и обичта са атрибути“, които издигат политика и дават живот на делата му. Разглежда в единство държавника и човека и се обявява за „ръка силна със закона, силна с правото“. Признава, че политикът често е длъжен да прибегва до мерки в защита на държавни интереси, които „не са по личните му схващания“, но и в тези случаи той трябва да действа в рамките на закона. Никола Мушанов смята за дълг на демократа да обича свободата, а за задължение на демократа управник – „да я гарантира“.

Според отношението към свободата разделя политиките на две групи: „едни, които мразят тиранията, но не обичат свободата, и други, които мразят тиранията, но обичат свободата“. Първите, по думите му, са готови, когато станат управници, да използват тиранията срещу своите опоненти, а вторите водят борба срещу тиранията в името на свободата, която се стремят да защитят. Отхвърля слободията и я разграничава от свободата. Оценява своята политическа дейност и управление, като с „чиста съвест“ заявява, че е поемал отговорност в „защита на легитимните права на държавата“, без да упражнява „жестокост и насилие“.

След смъртта на Ал. Малинов натрупалият богат партиен и политически опит Н. Мушанов застава начело на партията и отдава всичките си сили за нейното единство и бъдеще в трудните предвоенни и военни години.

Политик с безспорен авторитет, той има водеща роля за обединяването на буржоазната нефашистка опозиция и преди всичко – на нейната консервативна и дясна част. По време на управлението на т.нар. непартийни правителства издига лозунга за възстановяване на Търновската конституция и на парламентаризма като обединяваща цел на различните нефашистки партии и обществени сили. Защитник на демокрацията, Н. Мушанов отхвър-

ля както фашизма като идеология и практика, така и комунистическата идеология и революционния път на борба. Той настоява България да поеме курс на сближаване с Англия и Франция и на разумен и реалистичен подход към Съветския съюз.

След началото на Втората световна война в призив до цар Борис III Н. Мушанов обосновава необходимостта България да следва политика на неутралитет, на равна отдалеченост от Великите сили, за ревизия на договорите по мирен път. Той вижда спасителния път за страната в съставянето на национално правителство с участието на всички политически сили.

Народен представител е в XXV ОНС (24 февруари 1940 – 23 август 1944 г.) от II Софийска избирателна колегия. Заедно с Петко Стайнов оглавява буржоазната нефашистка опозиция в парламента и води последователна борба за установяване на истинско конституционно управление. Характеризира Народното събрание като послушно оръдие в ръцете на правителството. Използва трибуната на НС за защита на парламентарната демокрация, против цензурата на печата, за открита и остра критика на политиката на кабинета. За тази цел прибягва и до такива форми като писма до монарха, срещи с министър-председателя Б. Филов, интерпелации и протести съвместно с антифашистката опозиция в парламента и извън него.

В многостранната парламентарна дейност на Н. Мушанов се откроява участието му в борбата срещу антиеврейската политика на правителството и подготовката и приемането на законопроекта за защита на нацията. Той разкрива антиконституционния, расистки и античовешки характер на идеите и постановленията, съдържащи се в този законопроект. Отбелязва, че досега не е имало „по-явен и по-флагрантен случай на нарушение на Конституцията“. Отстоява позицията, че „еврейски въпрос“ в страната не съществува, и критикува правителството, че се поддава на натиск отвън и провежда чужда политика.

В центъра на своята парламентарна дейност Н. Мушанов поставя защитата на българските национални интереси и подкрепата на политиката на неутралитет. Той вижда в Съветския съюз болшевишката опасност, а в присъединяването към Тристранния пакт – заплаха за независимостта на страната. Включва се в гру-

пата на опозиционните депутати с участието и на комунисти, която на 10 февруари 1941 г. изразява своите аргументи в полза на политиката на неутралитет пред министър-председателя проф. Богдан Филов. Слага подписа си под молбата на опозиционните сили в парламента за среща с цар Борис III с цел да го запознаят със своето искане за неутралитет.

Никола Мушанов е сред 17-те депутати, внесли интерпелация срещу присъединяването на България към Трестранния пакт (1 март 1941 г.), което се определя като „опасна историческа стъпка“. Представянето на интерпелацията в парламента е осуетено от правителственото мнозинство. Под влияние на общата национална еуфория Н. Мушанов приветства присъединяването на Добруджа към майка България. Въпреки това болезнено осъзнава, че поражението на Оста би означавало гибел за страната. Отхвърля и обявяването на война на Англия и САЩ.

Независимо от антихитлеристката си позиция Н. Мушанов твърдо отстоява и своите антикомунистически възгледи. Той е последователен и принципен защитник на буржоазната демокрация, на частната собственост и на капиталистическия път на развитие. Характеризира антифашистката борба на комунистическата партия като „антидържавна и антиобществена“ и отказва да влезе в Отечествения фронт. Изразява твърдата си убеденост, че буржоазната нефашистка опозиция не може да участва в съвместни действия с комунистите, а трябва да води отделна паралелна борба. Допуска промяна в управлението, но само в рамките на буржоазната демокрация.

В парламентарната дейност на Н. Мушанов през последната година на XXV ОНС се открояват няколко важни момента. Той се отнася критично към подхода на министрите на правосъдието В. Митаков и д-р К. Партов, внесли последователно, в рамките на по-малко от две години, своите законопроекти за изменение и допълнение на Закона за устройството на съдилищата. Приема критичната оценка на д-р К. Партов за закона на предшественика му като „много осъдителен „комплимент““ за Народното събрание.

Като защитник на Конституцията Н. Мушанов организира буржоазната опозиция, която излиза с декларация за свикване на ВНС с цел то да се произнесе за избор на регенти след смъртта на

цар Борис III, както и специално за участието на княз Кирил в регентския съвет. Той представя декларацията пред министър-председателя проф. Б. Филов и пред парламента, но без успех.

Предвиждайки неизбежната загуба на войната от Германия, Н. Мушанов и опозицията се обявяват за създаване на правителство с участието на различните политически течения, ползващо се с доверието на народа и имащо за първа цел защитата на българския национален суверенитет. Това искане се съдържа в писмо до регентите от 10 април 1944 г. и в декларация от 7 август. То е представено и на срещата на опозиционните лидери с проф. Б. Филов (26 август). В изказването си на 18 август по време на VII извънредна сесия на XXV ОНС (17–23 август 1944 г.) Н. Мушанов отново се обявява за обединение на „националните сили“, за прекратяване на войната със САЩ и Англия и за установяване на „искрени отношения с Русия“.

Последният му министерски мандат е в правителството на Константин Муравиев (2–8 септември 1944 г.), в което е назначен за министър без портфейл (вицепремиер). За участието си в просъществувалия само няколко дни кабинет на 1 февруари 1945 г. е осъден от Народния съд на една година строг тъмничен затвор. Не се признава за виновен и е убеден, че когато страстите утихнат и безпристрастието в преценката на фактите и обстоятелствата вземе връх, ще бъде „зачислен не между престъпниците, а между страдалците“.

Излиза от затвора след 7 месеца, като по-голяма част от тях прекарва в болница. След решението на Министерския съвет от 7 септември 1945 г. за легализиране на опозиционните партии Н. Мушанов заедно с Ал. Гиргинов възстановява Демократическата партия и издаването на в. „Знаме“. Демократите, както и останалите опозиционни сили бойкотират изборите за XXVI ОНС (16 октомври 1945 г.) с мотива, че няма условия за нормална политическа дейност. Като адвокат подкрепя декларацията на юристите в защита на Кръстю Пастухов (17 март 1946 г.). Това, както и присъдата, издадена от Народния съд, стават причина за лишаването му от право да упражнява адвокатската професия. Поради разногласията в опозицията ДП се явява самостоятелно на изборите за VI ВНС (27 октомври 1946 г.). Партията получава едва

22 884 гласа, като повече от половината са от Софийската градска околия, и остава без представители в Народното събрание.

От 11 август 1947 г. като открит враг на ОФ Н. Мушанов е поставен под наблюдение от органите на Държавна сигурност. На 21 октомври с.г. по собствен избор е въдворен на местожителство в Търново. В тези трудни дни не получава очакваната подкрепа от своите съпартийци и политически приятели, от бившите си търновски избиратели. „Всеки те отбягва, пише в спомените си, като да си чумав.“ Обяснява „тази апатия, незаинтересованост, пренебрежение дори на обществото“ със страха и липсата на кураж у тези хора, които, по думите му, създават сами „страх, за да могат да извинят липсата на всяко обществено чувство, на всяка приятелска привързаност“. И с болка констатира, че „доблестта е добродетел от миналото“.

В Търново осъзнава, че макар да не е забранена, партията реално вече не съществува. Причината според него е в липсата на „преданост, духовна и морална общност до еднаквост с водача“. Смята, че това се дължи на обвързването на почитта и уважението с облагите и заключава: „Избраните хора у нас имат съдбата да бъдат тачени, докато могат да бъдат полезни и създават облаги; загубят ли тази възможност, те се изоставят; те не са после тачени за своите дарби и способности... Печално, но такава е действителността“. С благодарност се изказва за малцината, отнесли се към него с уважение и готовност да окажат своята помощ.

На 20 юни 1949 г. записва в спомените си: „Няма вече що да отбелязвам като политическа дейност; тя е завършена не по желание или неспособност, а по невъзможност“. На 3 юли 1949 г. е преместен в с. Ножарево (Тутраканско), а месец по-късно отново е върнат в Търново (10 август).

Умира в следствието на Държавна сигурност на 21 май 1951 година.

По една случайност юбилейната годишнина от рождението на Н. Мушанов съвпада и със 110-ата годишнина от приемането на първия български Закон за административното правосъдие (обн., „Държавен вестник“, № 74 от 3 април 1912 г., в сила от 1 септември с.г.). Това е и причината, поради която следващите ре-

дове са посветени на участието на Н. Мушанов в обсъждането на този законопроект.

Като вещ юрист, познаващ отлично френското законодателство, Н. Мушанов взема отношение по всички спорни въпроси и спокойно, аргументирано и убедително отстоява своята гледна точка. Той споделя мнението, че няма друг закон, от който народът „да е чувствал по-голяма нужда“, и смята законопроекта не само за навременен, но и за „закъснял“. Н. Мушанов насочва вниманието на народните представители към ширещия се произвол при прилагането на законите – „резултат от партизанската съвест, от партизанските и партийни нрави“. Вижда една от ползите на законопроекта в премахването на тази порочна практика и изразява убедеността си, че той може „да допринесе... да се морализират българските нрави, да се създаде убеждение на законност, независимо от това кой има властта, да се създаде постепенно убеждението, че има правов ред, който е задължителен както за опозицията, така и за правителството“.

Депутатите не оспорват необходимостта от въвеждането на административното правосъдие, но мнозина от тях поставят въпроса това ли е подходящото време за подобно решение и доколко внесенят за обсъждане законопроект отговаря на правната и обществената нужда. В повечето случаи наред с юридическите аргументи се излагат и неприкрити политически критики.

Демократът Н. Мушанов е чужд на подобно политиканстване. Той се отнася с разбиране към изразените притеснения и опасения, свързани с прилагането на закона, но за разлика от колегите си гледа с по-голям оптимизъм в бъдещето. Намира основание за това в съдържанието на доклада на вносителя – министър-председателя Ив. Ев. Гешов, и в политическия такт, проявен от юридическата комисия, подготвила законопроекта. От тези позиции Н. Мушанов отбелязва като положителен факт обстоятелството, че законопроектът „има много по-ценни страни, отколкото грешки“. Той изразява несъгласието си с подхода на д-р В. Радо-славов и прозвучалите от трибуната обвинения срещу коалиционните партньори в правителството на Ив. Ев. Гешов – Народната и Прогресивнолибералната партия, че използват законопроекта за

политически цели, като го поставят в центъра на своята предизборна кампания.

Никола Мушанов подкрепя предложението в цялото царство да се учреди един Върховен административен съд със седалище в София. Гаранция за това, че този съд ще бъде в състояние да разрешава бързо и ефективно възникналите административни спорове, депутатът от ДП вижда в ограничените компетенции на Държавния съвет във Франция. С оглед на това той поставя като изискване към съдиите „извън познанията като законоведци... да имат още и практиката на живота на българската държава, на тази администрация, която се развива постепенно и се усъвършенства“.

Най-важният и затова най-обсъжданият въпрос е този за компетенциите на Върховния административен съд. Според чл. 10 на него „са подсъдни всички жалби против административни актове на публичните власти“.

Подходът на Н. Мушанов към този проблем има ясна практическа насоченост. Той смята, че първо трябва да се изясни понятието „административен акт“ и откъде е взето, което според него ще бъде необходимо, когато „един ден трябва да се създава у нас юриспруденция по този много деликатен, спорен въпрос“.

Доброто познаване на френския закон и на френската съдебна практика му дават основание да отхвърли като погрешни твърденията, че компетенцията на административните съдилища у нас се урежда изцяло според френския модел. За тази цел той разкрива основните характеристики и форми на френското административно правосъдие и посочва, че на нашия административен съд е отдадена само втората компетенция на съдилищата във Франция – т.нар. спорове за унищожение. Това са всички онези спорове, които се повдигат от заинтересованите лица против административните актове и за които административният съд има власт само да намери, че са незаконни, но не и да ги замени със законни. Според него останалите три компетенции на френските административни съдилища принадлежат у нас на гражданските съдилища. Във връзка с това Н. Мушанов специално отбелязва, че докато във Франция гражданският съд е длъжен да спре разглеждането на един спор за тълкуване и да го изпрати по надлеж-

ния ред на административния съд, който да се произнесе за неговото унищожение или валидност, у нас гражданският съд може да се произнася за законността на един административен акт и няма право да съди само по така наречените безспорни административни актове.

В заключение Н. Мушанов обобщава, че „ние имаме тенденция противоположна на онази на френското законодателство. Докато там искат да късат, административният съд да бъде властен да разглежда спорове даже и от гражданско естество, когато една от страните е администрацията, у нас е тъкмо обратното, ние сме дали много по-големи права на нашите граждански съдилища, а задържаме много малко за административния съд. Тенденцията е в тази посока и аз считам, че е по-хубаво да държим нашата практика, защото тя някак стана въпрос на нрави“.

Никола Мушанов влиза в спор с Д. Тончев по въпроса за компетенцията на Върховния административен съд спрямо изпълнителната власт. За разлика от своя опонент той смята, че т.нар. политически актове, или *actes de gouvernement*, както и дейността на органа като носител на суверенитета „никога няма да подлежат на атака пред административния съд“ с аргумента, че единственият съдия на такива актове на правителството „остава само Народното събрание, което е властно, от което зависи и кабинета и даването на министрите на съд“. Към *actes de gouvernement* той причислява дипломатическите актове, обявяването на военно положение, мерките против публичната безопасност и посочва, че поради естеството на тази материя никога не могат да се изброят „всички случаи, които са възможни да бъдат атакувани или не пред административния съд“. В този факт Н. Мушанов вижда главния аргумент за съществуването на административен съд, който е отделен от обикновения съд.

Представлява интерес оценката на Н. Мушанов за правото на потърпевшото лице първо да се обърне към йерархическия началник на учреждението и ако не намери правда, тогава да се отнесе към административния съд. По думите му „това е едно нововъведение“, едно изключение в българския закон, което го няма в другите страни. Никола Мушанов признава, че материята е много деликатна, но не споделя мнението, че е налице „флагрантно про-

творечие“, доколкото повечето от актовете на администрацията са дискреционни, зависят от волята на административния началник да ги реши по един или друг начин. Според него контролът на йерархическата власт е да не утвърждава, а не да решава вместо самоуправителното тяло, докато административната функция на съда ще бъде да определи дали министърът не е превишил дискреционната си власт.

Никола Мушанов се включва и в дебата за конституционността на Закона за административното правосъдие. Той отстоява разбирането, че след като „няма ограничения в конституцията, че административното правосъдие трябва да съществува отделно, или че не трябва да съществува, т.е. защото нашата конституция не запрещава съществуването на административни съдилища, тъкмо заради туй... законопроектът не е противоконституционен“. Той отхвърля аргументите и съжденията на Д. Тончев за неконституционността на законопроекта като „много погрешни“ и „никак не убедителни“, като дава пример с конституционната уредба на военните съдилища и заключава, че след като въпросът за административното правосъдие не е уреден в Конституцията, „значи Народното събрание е властно да го дава или на административни съдилища или на общите съдилища“.

Никола Мушанов обвързва съществуването на административното правосъдие с разделението на властите и от тази гледна точка констатира, че създаването на административен съд „никак не накърнява компетенциите, които има съдебната власт да разглежда граждански съдебни спорове, а специално нашият закон не само, че няма тази тенденция, напротив... той е, може би, единственият закон, който отдава най-малка компетенция на административните съдилища“. Той определя като основна цел на съществуването на колегиален административен съд „да урегулира самата администрация, да нареди някак последната да върви съгласно със законите, които я уреждат“.

Участието му в обсъждането на законопроекта за административното правосъдие потвърждава неговото разбиране за ролята на парламентарната дискусия в законотворческия процес като предпоставка и условие за приемането на добре обмислени и ефективни в практиката закони.

Адвокат, общественик, публицист, политик и държавник, Н. Мушанов оставя трайна диря в историята на българската адвокатура, на Демократическата партия и в политическия живот на страната.